

Назарець В. М.,

доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука»

ТИПИ ХУДОЖНЬОГО ВИЯВУ ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВОГО АДРЕСАТА В УКРАЇНСЬКІЙ АДРЕСОВАНІЙ ЛІРИЦІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню типів художнього вияву внутрішньотекстового адресата. Систематизуються й узагальнюються основні модифікації об'єктних форм вияву адресації в українській ліриці XIX–XX століть. Характеризуються два типи класифікацій внутрішньотекстового адресата: 1) за ознакою його формально-предметної вираженості; 2) за ознакою його персоналізованості.

Ключові слова: адресована лірика, адресація, формально-предметна вираженість адресата, вираженість адресата за ознакою його персоналізованості, конкретно-індивідуальний адресат, узагальнений адресат, умовний адресат.

Постановка проблеми. Серед теоретичних проблем, які особливо цікавлять сучасне літературознавство, важливе місце посідає проблема вивчення образу адресата ліричного твору, зокрема так званого внутрішньотекстового адресата поетичного тексту.

Проблемі ліричного адресата присвячені праці І. Ковтунової, Г. Степанова, Л. Кіхней, Л. Чернець, Є. Дмитрієва, С. Артьомової, Т. Круглової, О. Смельянова та ін., у яких, проте, мова йде переважно про так званого зовнішньотекстового адресата ліричного твору.

Мета статті полягає в дослідженні типів художнього вияву внутрішньотекстового адресата ліричного твору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наявність внутрішньотекстового адресата, особи, якій спрямовує зміст свого звернення автор, – це головна умова текстів адресованої лірики. Адресат є надзвичайно важливим семантичним компонентом комунікативної організації адресованого ліричного тексту, оскільки саме він, його морально-психологічні особливості, його суспільний, професійний статус, характер стосунків із автором, зрештою, й зумовлюють той або інший зміст і тип спрямованості адресації.

У сучасному літературознавстві, зокрема в дослідженнях, присвячених адресованій ліриці, найчастіше використовуються два типи класифікацій внутрішньотекстового адресата: 1) за ознакою його формально-предметної вираженості; 2) за ознакою його персоналізованості.

1. Формально-предметна вираженість адресата.

У цьому типі класифікації можливі три модифікації.

1.1. Адресат формально виражений, але не конкретизований.

Формальна вираженість адресата означатиме, що в поетичному тексті він виявлений граматично, у формі прямого («ти», «ви») або опосередкованого («він», «вони», різноманітні типи лексичних і метафоричних номінацій) звернення, але при цьому автор не конкретизує його образ, не надає йому рис образно-предметної деталізації (Б.-І. Антонич «Пісенька до сну»):

Не думай! Спи! Думки – отрута цастю.

Цвітуть дві тіні – дві лілеї чорні.

*Не думай! Спи! До всіх скорбот причасний,
і так усього в думці не обгорнеш [1, с. 133].*

1.2. Адресат формально виражений і конкретизований.

Крім наявних у тексті граматичних або лексичних форм звернення, автор ще й додатково конкретизує образ свого адресата. Подібна конкретизація може стосуватися певних морально-етичних, психологічних рис адресата, його світоглядних настанов, біографічних обставин життя, його портретної зовнішності, інтер'єрного оточення тощо.

1.3. Адресат виражений позатекстово.

Тут можливі дві модифікації. У першій адресат названий лише позатекстово, тобто в рамкових, зовнішньотекстових семантичних елементах структурної організації твору (заголовок, присвята, епіграф), тоді як у тексті самого твору він може й не згадуватись (П. Куліш «Старець (Надежі Олександрівні Білозерській)», М. Старицький «О, дякую, що ти прийшла-таки... (Посвята моїй дочці Марусі)», М. Рильський «Сафо до Афродіти (М. Зерову)». У другій модифікації, яка зустрічається частіше, адресат зазначається й позатекстово (як правило в заголовку), і в самому тексті, де його образ отримує ознаки як формальної, так і предметної вираженості (Олена Пчілка «Миколі Лисенкові (Давньому дорогому другові)», Є. Маланюк «Миколі Зерову», Г. Світлична «Лесі Українці», Р. Лубківський «Думаючи про Лепкого»).

2. Вираженість адресата за ознакою його персоналізованості.

За ознакою персоналізованості виділяють три типи адресатів: 2.1) конкретно-індивідуальний адресат; 2.2) узагальнений адресат; 2.3) умовний адресат. Кожен із цих трьох виділених типів адресатів має й свої різновиди.

2.1. Конкретно-індивідуальний адресат.

Конкретно-індивідуальний адресат – це реальна, біографічна особа, якій присвячений адресований поетичний текст. У проаналізованому нами поетичному масиві адресованих текстів вітчизняної лірики ми виявили такі різновиди конкретно-індивідуального адресата:

2.1.1. Члени родини, а саме:

– **мати:** Б. Грінченко «Матері»; Х. Алчевська «Пам'яті моєї матері»; О. Олесь «Моїй матері»; Г. Чупринка «Моїй матері»; П. Тичина «Скорбна мати»; С. Крижанівський «Осанна матері»; О. Ольжич «Зима»; Р. Лубківський «Матері»; Д. Луценко «Спасибі вам, мамо» тощо;

– **батько:** М. Пашкевич «Син любимому отцю»; М. Вороний «На батьковій могилі»; М. Йогансен «Ще одна ніч»; Ю. Липа «Батькові»; С. Крижанівський «Осанна батькові»; Г. Чупринка «Батькові»; Т. Осъмачка «Лист»; А. Малишко «Моєму батькові» тощо;

– **дружина:** П. Гулак-Артемівський «Моїй жінці (На вечір з танцями у нас 12 січня 1856)»; І. Франко «Моїй дружині»; П. Карманський «Дружині»; М. Рильський «Дружині»; М. Бажан «Леся Українка в Сан-Ремо (Моїй дружині)»; М. Капе-

льгородський «Дружині»; Є. Маланюк «Тридцять п'ять літ (Пам'яті Дружини)» тощо;

– **брат:** І. Воробкевич «Братови моєму»; М. Рильський «Рибальське посланіє (Братові Іванові)»; Ю. Липа «Посланіє до двох моїх братів»; В. Онуфрієнко «Братові»; В. Коломієць «Дитинство (Братові Олегу)» тощо;

– **сестра:** Т. Шевченко «Сестрі»; П. Грабовський «Посвята (До моєї покійної сестроньки Надії)», «До сестри», «До мучениці», «До сестроньки»; М. Капельгородський «Сестрі С.К.» тощо;

– **донька:** (П. Гулак-Артемівський «В Полтаву, моеї милої Полинашке»; М. Старицький «Тихо плине нічна дружа... (Посвята моїй дочці Людмилі)»; Х. Алчевська «Колисанка»; М. Драй-Хмара «Маленькій Оксані» тощо;

– **син:** П. Гулак-Артемівський «Сыну моему (при посылке ему в С.-Петербург делового портфеля)»; К. Білиловський «Завіт (Коханому синові моєму Вікторові)»; М. Вороний «Привітання (Синові на іменини)»; П. Карманський «Романові»; Ю. Клен «Синові» тощо.

2.1.2. Знайомий / знайома: П. Гулак-Артемівський «До О. Курдюмова»; Є. Гребінка «Приятелю»; П. Грабовський «Квітка (до Н.К.С.)», «До О. Б-ої»; І. Манжура «До товариша»; Є. Маланюк «Марії Башкирцевій»; Д. Павличко «Мій добрий друже, що з тобою?..» тощо.

2.1.3. Коханий / кохана: Т. Шеченко «Ликері»; В. Забіла «До невірної»; М. Шашкевич «До милої»; К. Білиловський «До Г...»; І. Воробкевич «Дівчина чорноброва, ой знай, чим ти мені?..»; Дніпрова Чайка «Прийнявши лист від Ф.»; П. Мовчан «Звертання до коханої» та ін.

2.1.4. Громадський / політичний / церковний діяч: Т. Шевченко «Якби-то ти, Богдане п'яний...»; П. Грабовський «До Богдана Хмельницького»; П. Куліш «До Мазепи, прочитавши його біографію»; І. Багряний «Ода до Сталіна»; С. Гординський «Реквієм (ген. Миронові Тарнавському)»; І. Калинець «В'ячеслав Чорновіл»; І. Римарук «До Святослава» тощо.

2.1.5. Митець, а саме:

– танцюрист: М. Бажан «Танцівниця (Тамарі Ханум)»;

– співак: М. Рильський «Високий спів (Пам'яті Остапа Вересая)»; В. Коломієць «Соломія Крушельницька»;

– артист / кіно- або театральний актор: О. Олесь «Марії Заньковецькій»; П. Тичина «Марії Заньковецькій (Кантата)»; П. Воронько «Юність артистки (Ользі Кусенко)»; Ліна Костенко «Незнятий кадр незіграної ролі (Іванові Миколайчуку)»; Д. Павличко «Марія Заньковецька»;

– живописець: П. Воронько «Художники (Касяну Василю Іллічу з любов'ю присвячую)»; Ліна Костенко «Ван-Гог»;

– архітектор: В. Коломієць «Архітектурний триптих (Пам'яті В.Г. Заболотного)»;

– композитор: Л. Глібов «Миколі Лисенкові»; Олена Пчілка «Миколі Лисенкові (Давньому дорогому другові)»;

– поет / прозаїк / драматург: Т. Шевченко «На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка», «Гоголю», «Н. Костомарову», «Марку Вовчку»; П. Куліш «До Данта, прочитавши його поему «Пекло», «До Шекспіра (заходившись коло українського перекладу його творів)», «До Шевченка», «До Тараса на небеса»; І. Драч «Мій спомин про Юрія Яновського», «Реквієм Павлові Тичині» тощо. Серед проаналізованих нами адресованих текстів вітчизняної лірики ця група виявилась найбільш кількісною: близько 175 поетів і 723

твори, присвячені тому або іншому поетові, драматургу або прозаїкові.

2.2. Узагальнений адресат.

Узагальнений адресат – це індивідуально неконкретизований адресат, який представлений певною масовою аудиторією. Цей тип адресата може бути узагальнений за ознакою його належності до такого:

2.2.1. Людства: Б.-І. Антонич «Дифірамп»; С. Караванський «Хто ти?»; В. Симоненко «Ти знаєш, що ти – людина?».

2.2.2. Певної нації або народності: Т. Шевченко «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...», «Полякам»; Я. Головацький «Братові з-за Дунаю»; П. Грабовський «Народові українському», «До українців»; Б. Олійник «Гей, слов'яни!»; Д. Павличко «До євреїв».

2.2.3. Людської статі: М. Рильський «Радянській жінці»; О. Теліга «Мужчинам».

2.2.4. Вікової категорії: П. Грабовський «Сучасникові», «До дитини», «Панським діткам», «До дітей»; М. Старицький «До молоді»; Х. Алчевська «До дітей мого краю»; В. Симоненко «Ровесникам».

2.2.5. Громадсько-політичного руху: М. Шашкевич «До***»; А. Могильницький «Ученим членам руської трійці (Нового року 1849)»; П. Куліш «Панам-добродіям»; Ю. Данильчук «Поляглим борцям за волю соборної України»; М. Верес «Борцям-героям»; Р. Завадович «Борцєві без меча».

2.2.6. Морально-етичної позиції: М. Нагнибіда «Невдоволеному неробі»; Яр Славутич «О мерзенне поріддя степу... (Доларникам)», «Гербозневажникам»; В. Симоненко «До суєсловів», «Лист до всесвітнього обивателя», «Прирученим патріотам»; В. Забаштанський «Міщанам».

2.3. Умовний адресат.

Умовний адресат – це адресат, який співвідноситься не з людською постаттю (у її конкретно-індивідуальній чи узагальненій іпостасі), а з певними образами людської яви, яким надається більш або менш персоніфікована форма. Аналізуючи адресовані тексти української лірики, ми виділили такі різновиди умовного адресата:

2.3.1. Об'єкти і процеси людської життєдіяльності:

– **країни (місцевість):** П. Грабовський «До України»; О. Маковей «Привіт Україні»; І. Франко «Галичино, думай о собі сама!»; П. Карманський «Мій краю рідний»; Б. Лепкий «До рідного краю»; О. Олесь «Як я люблю тебе, небо Італії!..»;

– **міста:** К. Вагилевич «Празі»; М. Зеров «Київ з лівого берега», «Київ-традиція», «Київ навесні ввечері»; М. Драй-Хмара «Кам'янець», «Київ», «Чернігів»; Ю. Липа «Полтава»; М. Рильський «Львову», «Києву», «Каневу»; В. Сосюра «Дніпропетровськ», «Одесі».

– **мова людини:** О. Олесь «О слово рідне! Орле скутий!»; І. Воробкевич «Рідна мова»; П. Тичина «Слово»; В. Сосюра «О мова моя!»;

– **емоційно-психологічні процеси й морально-етичні переконання:** Т. Шевченко «Думи мої, думи мої...»; Леся Українка «Га (сонет) (до фантазії)»;

– **частини людського тіла:** М. Вороний «Очам»; О. Олесь «Косі твої»; С. Караванський «Своєму серцю»; С. Будний «Розмова з серцем»; Д. Луценко «Серце»;

– **страви людини:** Л. Глібов «Счастливыи уголок (Посвящается нежинским пирогам)»; Б. Олійник «Хлібові»; В. Симоненко «Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті»;

– хвороби: М. Зеров «К тифу моему»;
 – **музичні інструменти**: П. Куліш «До кобзи», «До кобзи та до музи»; П. Грабовський «До бандури»;
 – **літературні поняття**: І. Франко «Тетяна Ребеншукова», «Гриць Турчин»; Леся Українка «На вічну пам'ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи»; І. Воробкевич «Пісне руська!»; Х. Алчевська «Слово (Українській літературі)», «Українському літературному рухові»; С. Пушик «До пісні»;
 – **технічна діяльність**: Л. Глібов «Уединенный тост (Во время обеда в день открытия Черниговской выставки 2 октября 1883 года)»; Д. Загул «Дифіриамб водоспаду (за І. Голем)»; Т. Масенко «Хвала паровозу»; С. Пушик «До телефону».

2.3.2. Надприродні істоти і явища:

– Християнський Бог: К. Вагилевич «Пісня триєдиному Творцеві», «Пісня божественному Учителеві», «Пісня святому Духові», «Пісня пресвятій Богородиці»;
 – **легендарні або міфологічні об'єкти і явища**: Т. Шевченко «Муза»; П. Куліш «До кобзи та до музи», «Муза»; М. Старицький «О, вернись, моя музо, на мить...»; Ю. Федькович «Оскресни, Боян!»; І. Манжура «До Музи»; І. Франко «До музи»; Б. Рубчак «Орфей до Клію»; І. Качуровський «До Одиссея»; М. Литвин «До музи».

2.3.3. Природні об'єкти і явища:

– **земля**: М. Рильський «Земле, доле моя...»; Ю. Вовк «Землі пахучій»; Д. Луценко «Земле рідна», «Земле, медоносице моя»; П. Мовчан «Звертання до снігу»; Б. Олійник «До землі»;

– **річки**: М. Старицький «До Дунаю»; І. Манжура «До Дніпра»; Б. Лепкий «До Черемоша»; О. Олесь «Дніпро, Дніпро, ти покохав...»; М. Рильський «До Рони»;

– **море**: М. Вороний «До моря»; С. Крижанівський «До моря»; М. Нагнибіда «До моря»; М. Вінграновський «Моему морю»; А. Коссовська «Морю»; Я. Шпорта «Звернення до моря».

2.3.4. Об'єкти рослинного світу: С. Руданський «До дуба»; Б. Лепкий «Ялиця», «До одинокої ялиці»; М. Рильський «До квіток», «Голосівському лісові», «Лист до волошки»; А. Малишко «Лист до гречки»; Б.-І. Антонич «Терен співає», «Молитва», «Звернення до рослин»; П. Мовчан «Звертання до реп'яха».

2.3.5. Істоти тваринного світу: П. Грабовський «До соловейка»; В. Забіла «До коня»; І. Гушалевич «До пчолі»; С. Руданський «Гей, бики!»; О. Олесь «Лебединій зграї», «До сокола»; Х. Алчевська «Сокіл», «До ведмедика»; Б.-І. Антонич «Проповідь до риб»; Л. Первомайський «Реквієм моему коневі»; М. Руденко «Слово до жабеняти»; В. Неборак «Промовляння до кішки».

2.3.6. Абстраговані поняття: Т. Шевченко «Г.З.»; М. Старицький «Слов'янська доля»; С. Караванський «Над книгою історії», «До історії»; М. Бослав «Спинайся, душе»; М. Тарнавський «Мойй долі».

Будь-який твір адресованої лірики з тим або іншим типом адресата в кінцевому підсумку спрямований на те, щоб створити певну аксіологічну модель свого адресата. У процесі комунікації, уявного діалогу, який розгортається між адресантом і адресатом, автор певним чином декларує своє ставлення до нього, яке, відповідно, спричинює певну аксіологічну трансформацію образу адресата. Автор може звертатись до свого

адресата як до рівного собі (колеги, партнера, однодумця) або як до вищого чи нижчого від себе в морально-етичному, професійному, суспільно-громадському чи екзистенційному сенсі. Відповідно, характер аксіологічної трансформації образу адресата при цьому може отримувати висхідну або низхідну оцінну спрямованість.

Відтак можемо говорити про дві основні аксіологічні моделі адресата, які можуть бути представлені в текстах адресованої лірики: 1) модель інтимізації образу адресата; 2) модель його дискредитації.

1. Модель інтимізації образу адресата.

У цій моделі автор відтворює образ свого адресата у висхідній оцінній спрямованості. Характер комунікативних стосунків, які при цьому складаються між автором і адресатом, означений інтенцією автора до певної інтимізації (зближення) з образом свого уявного співрозмовника, тобто до такої смислової трансформації його початково невизначеного, умовно-нейтрального в аксіологічному сенсі образу, яка далі (у процесі встановлюваної комунікації) певним чином наближує його до автора, його світоглядних переконань і морально-етичних уявлень. Безпосередньо процес подібної аксіологічної трансформації образу адресата з метою його інтимізації, наближення до автора так або інакше більшою чи меншою мірою призводить до певної ідеалізації адресата, яка може виявляти себе у формах:

– дезавування офіційного образу адресата, шаблонізованого масовою уявою чи встановленими суспільними традиціями (А. Малишко «Вогник (Максиму Рильському)»):

*До тих країв щоденно поїзди
 Відходять від столичного перону;
 Бери тютюн і вірші для їзди,
 Хліб-сіль, тарань прив'ялено-солону,
 Гачки, й сачок, і вудочки складні,
 Та ще нехитро зварену наживку –
 І гайда в путь, бо літо в переджнивку
 На плесо вод веде погожі дні.
 Біліє там будиночок між трав,
 Шумний, привітний, не якась обитель,
 В ній оруг мій любий здавна проживав,
 Мудрець – у слові, у піснях – учитель [2, с. 278];*

– естетизації образу адресата: С. Крижанівський «Вічно юний... (П.Г. Тичині – на п'ятдесятиріччя)»;

– символізації образу адресата: В. Самійленко «На смерть Лесі Українки»;

– міфологізації образу адресата: К. Поліщук «Здвиг (на 60-ті роковини смерті Кобзаря)».

2. Модель дискредитації образу адресата.

Ця модель виступає як аксіологічна протилежність попередній. Емоційно-смілова логіка трансформації образу адресата у сприйманні автора тут іде за низхідною лінією. Автор не наближує, а, навпаки, віддаляє адресата від себе, декларуючи принципи, які більш або менш різко розмежовують характер світосприйняття, морально-етичні, світоглядні переконання, екзистенційні позиції обох сторін діалогу, як і в попередньому випадку автор може таке:

– дезавувати офіційний образ адресата: В. Онуфрієнко «А. Малишкові»:

*Що тебе гне уклоняться в ноги тирану,
 Піснею славить його, наче сонце, вітати*

*Він помагав руйнувать наші батьківські хати,
Він обікрав батьківщину твою безталанну!..* [3, с. 114];

– удаватися до його деестетизації: П. Грабовський «До парнасців»;

– використовувати засоби символізації чи міфологізації образу адресата, але в семантично-негативній оцінній площині: С. Маланюк «Сучасники (Максимові Рильському, Павлові Тичині)».

Висновки. Отже, у статті були систематизовані й узагальнені основні модифікації об'єктних форм вияву адресації в українській ліриці XIX–XX століть, охарактеризовані три типи внутрішньотекстового адресата української поезії XIX–XX століть: конкретно-індивідуальний, узагальнений і умовний адресат.

Література:

1. Антонич Б.-І. Велика гармонія: Модерністична поезія XX століття / Б.-І. Антонич. – К. : Веселка, 2003. – 350 с.
2. Малишко А.С. Далекі орбіти: Вибрані твори / А.С. Малишко. – К. : Криниця, 2004. – 608 с.
3. Онуфрієнко В.Й. Поезії. Вірші оригінальні і перекладені. 1956–1992 / В.Й. Онуфрієнко. – Сідней : Видання Фундації Українознавчих Студій в Австралії, 1996. – 373 с.

Назарец В. Н. Типы художественного выражения внутритекстового адресата в украинской адресованной лирике

Аннотация. Статья посвящена исследованию типов художественного выражения внутритекстового адресата. Систематизируются и обобщаются основные модификации объектных форм проявления адресации в украинской лирике XIX–XX веков. Характеризуются два типа классификаций внутритекстового адресата: 1) по признаку его формально-предметной выраженности; 2) по признаку его персонализации.

Ключевые слова: адресованная лирика, адресация, формально-предметная выраженность адресата, выраженность адресата по признаку его персонализации, конкретно-индивидуальный адресат, обобщенный адресат, условный адресат.

Nazarets V. Types of artistic expression of inner textual addressee in ukrainian addressed lyrics

Summary. This article deal with investigation of the types of the inner addressee's artistic expression. The basic modifications of the object forms of addressing expression in Ukrainian lyrics of XIX–XX centuries are systematized and generalized. Two types of the inner addressee classification are characterized: 1) according to the sign of its formal-subject expression; 2) according to its personalization.

Key words: addressed lyrics, addressing, addressee's formal-subject expression, addressee's expression according to its personalization, concrete-individual addressee, generalized addressee, relative addressee.